

پژوهش‌های جغرافیایی - شماره ۶۳، بهار ۱۳۸۷

صص ۱۵ - ۲۸

عملکرد شهر میانی خوی در توسعه فضائی استان آذربایجان غربی

کرامت ا... زیاری* - استاد گروه جغرافیای دانشگاه تهران
جعفر تقی اقدم - کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری

دریافت مقاله: ۱۳۸۵/۵/۲۳ تائید مقاله: ۱۳۸۶/۲/۲۶

چکیده

هدف این مقاله بررسی عملکرد شهر میانی خوی در توسعه فضائی استان آذربایجان غربی و روش تحقیق «توصیفی - تحلیلی» است. برای بررسی نقش شهر و حوزه نفوذ آن از روش‌ها و مدل‌های کمی استفاده شده است. مدل‌های جمعیتی نشان می‌دهند که شهر خوی از توان کشش پذیری جمعیتی برخوردار بوده و بدون در نظر گرفتن آن در شبکه شهری استان، عدم تعادل بیشتر می‌شود. مدل‌های اقتصادی حکایت از آن دارند که خوی نقش خدماتی داشته و بخش صنعت از رشد بالائی نسبت به دیگر بخش‌ها برخوردار است. هم‌چنین این شهر در سطح استان از لحاظ شاخص‌های اقتصادی (اشتغال) در رتبه دوم بعد از مادر شهر ارومیه قرار دارد. بررسی حوزه نفوذ شهر نشان می‌دهد که این شهر بخش قابل توجهی از خدمات خود را به حوزه نفوذ اختصاص داده و در رفع نیازهای خدماتی برای سکونتگاه‌های حوزه نفوذ خود در درجه اول اهمیت قرار دارد. لذا این شهر با توجه به نقاط قوت و فرصت‌های مناسب و تمایل شبکه شهری استان به سمت عدم تعادل در آینده می‌تواند در سطح بندی منطقه‌ای به عنوان مرکزیت خدماتی و صنعتی سکونتگاه‌های بخش شمالی استان ایفای نقش کند.

کلید واژه‌ها: شهر میانی، توسعه فضائی، شبکه شهری، خوی، استان آذربایجان غربی.

مقدمه

در کشورهای در حال رشد شهرهای بزرگ با عدم پیوستگی کامل با شهرهای میانی^۱ و کوچک، اکثر سطوح عالی خدماتی، اجتماعی و اقتصادی را به خود اختصاص داده‌اند و شهرهای کوچک و میانی با ارتباط ضعیف با جوامع پائین‌تر از خود به صورت فضاهای پیرامونی، حاشیه‌ای و وابسته در آمده‌اند (باقری، ۱۳۷۵، ۲). حاصل از میان رفتن نقش میانی شهرهای کوچک و متوسط پیدایش شبکه شهری^۲ زنجیره‌ای است که در آن شهر کوچک یا میانی و یا حتی در مواردی روستا به طور مستقیم با مادرشهر اصلی در ارتباطند (حسامیان و دیگران، ۱۳۷۷، ۱۱۴). برای تمرکززدائی^۳ و ایجاد نظام شهری متعادل‌تر، سیاست تقویت شهرهای میانی برای اولین بار در ششمین

E-mail: zayyari@ut.ac.ir

*نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۱۲۶۰۶۰۲

¹ Medium Sized Cities.

² Urban Network .

³ Decentralization.

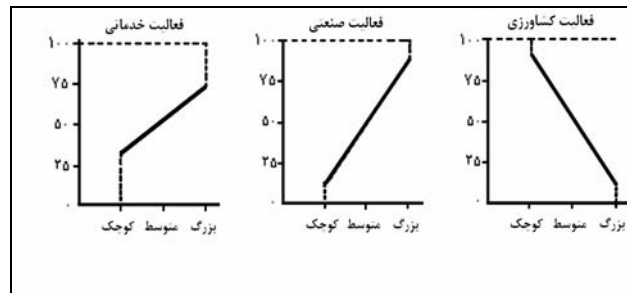
برنامه توسعه اقتصادی و اجتماعی فرانسه (۱۹۷۵-۱۹۷۱) مطرح شد (زبردست، ۱۳۸۳، ۲۶). نظریه رشد شهرهای میانی و کوچک بر منطق فضائی روابط مرکز - پیرامون بنا شده است (عزیزی، ۱۳۸۲، ۱۰۴). راندینلی^۱ از پایه گذاران اصلی راهبرد شهرهای میانی، مبنای عملکرد این شهرها را تدارک خدمات، برخی صنایع وابسته به کشاورزی و صنایع کوچک و نیز خدمات حمل و نقل تعریف کرده است (پاپلی یزدی و سناجردی، ۱۳۸۲، ۲۱۷). در حوزه آذربایجان شامل آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی و اردبیل به رغم تعداد زیاد شهرها به علت تراکم جمعیت و فعالیت، شمار شهرهایی که مرکزیت مهمی را ایفا می کنند کم است (پناهی، ۱۳۷۶، ۱۲). در استان آذربایجان غربی بعد از ارومیه، خوی اولین شهری است که به سطح جمعیتی ۲۵۰ - ۱۰۰ هزار نفر رسیده است. این شهر امروزه به عنوان دومین شهر مهم استان بعد از ارومیه، با توجه به قدمت، جمعیت و موقعیت جغرافیائی اش می تواند علاوه بر خدمات رسانی در حد استان، در صورت ارتقا و تجهیز در این زمینه کارکرد فرا منطقه ای نیز داشته باشد. هدف این مقاله شناخت نقش شهر میانی خوی در توسعه فضائی^۲ استان آذربایجان غربی و جایگاه آن در ساختار اقتصادی و اجتماعی استان و حوزه نفوذ^۳ شهر است.

شهر میانی و ویژگی های اقتصادی - اجتماعی آن

گروهی از محققین معتقدند یک اندازه بهینه شهر وجود ندارد بلکه باید یک نظام بهینه توزیع شهری را مورد بررسی قرار داد که در آن صورت اندازه های گوناگونی از شهر وجود دارد که با توجه به محل آن در نظام توزیع شهری می تواند در حد مطلوب باشد (عابدین در کوش، ۱۳۷۲، ۸۳). به طور کلی کلمه شهر میانی، خود، مفهوم اندازه، وسعت و ابعاد شهر را به ذهن متبادر ساخته و بار کمی دارد. از این رو: - باید وزن جمعیتی آن در پهنه سرزمین ارزیابی شود. برای اساس، ضروری است که معیارهای رسمی کمی بکار گرفته شوند. - در عین حال باید یادآور شد که اندازه شهر^۴، عیناً مفهوم نقشی را که در منطقه پیرامون ایفا می کند در بر ندارد. بنابراین باید بر عملکرد و نقش شهر در شبکه شهری تأکید گذاشت (ارجمند نیا، ۱۳۷۰، ۶۳). از آنجائی که مفهوم «متوسط یا میانی» در کشورهای مختلف، متفاوت خواهد بود، برای درک عمومی از آنچه که شهر میانی خوانده می شود، شایسته ترین معیار، اندازه نسبی جمعیت است (امکچی، ۱۳۷۰، ۸). رقم ۵۰۴۰ نفری در نظر افلاطون برای شهر شایگان مترادف با یک شهر متوسط بوده است (زنجانی، ۱۳۷۰، ۸۴). راندینلی شهرهای ۱۰۰ هزار نفر و بالاتر را بدون در نظر گرفتن بزرگترین شهر کشور، شهر میانی می نامد (Rondinelli, 1983, 47). کارشناسان سازمان ملل این شهرها را بین ۲۵ تا ۲۵۰ هزار نفر طبقه بندی کرده اند. در ایران بحث از شهرهای میانی، اولین بار به طور رسمی در گزارش های آمایش سرزمین (ستیران) سال ۱۳۵۶ به میان آمده و طبقه بندی ۲۵ تا ۲۵۰ هزار نفر را برگزیده اند (ارجمند نیا، ۱۳۷۰، ۶۳). در این مقاله معیار تعریف شهر میانی، جمعیت ۱۰۰ تا ۲۵۰ هزار نفر است. شهرهای میانی از حیث اجتماعی دارای خصوصیات مشابه و در عین حال متفاوت با شهرهای گروه ماقبل و مابعد خود می باشند. در این گروه از شهرها شباهت به شهرهای بزرگ به دلیل غلبه فعالیت های بازرگانی و

¹ Rondinelli. 2. Spatial Development. 3. Hinterland. 4. City Size.

خدماتی و شباهت شان به شهرهای کوچک ناشی از اشتغال بخش وسیعی از جمعیت به فعالیت های کشاورزی است. این اختلاط، سیمای خاصی به شهرهای میانی می بخشد و همزمان با وجود برخی مطلوبیت های زندگی در شهرهای بزرگ، کیفیاتی از حیات روستایی و سکونتگاه های کوچک را بدان القاء می نماید. اصولاً نرخ رشد و نرخ مهاجرت به داخل، همسو با مقیاس شهر تغییر می کند و با آن رابطه مستقیم دارد، در حالی که نرخ مهاجرت به بیرون با مقیاس شهر نسبت عکس داشته و به طور معکوس تغییر می کند (امکچی، ۱۳۷۰، ۱۸). وجود دوگانگی اجتماعی در شهرهای میانی به دلیل ساختار دوگانه اقتصادی اینگونه شهرهاست (باقری، ۱۳۷۵، ۱۱-۱۳). شهرهای میانی از نظر اقتصادی، مستعد برتری فعالیت های تجاری و خدماتی، همراه با اشتغال در صنایع کارخانه ای که عمدتاً در بخش صنایع با مقیاس کوچک تمرکز یافته، هستند (باقری، ۱۳۷۷، ۸۹-۸۸). آلسو^۱ معتقد است که از حیث کارائی اقتصادی در مقیاس های میانی جمعیت شهری، نقطه اختلاف بین سودها و هزینه ها و یا به عبارت دیگر سود خالص به بیشترین حد خود می رسد (پرودهم و ون لی، ۱۳۸۰، ۸۶). تولید اقلام تجاری استاندارد شده گرایش به تمرکز در شهرهای کوچک و میانی دارند (Henderson, 1997, 588-602). اقتصاد این شهرها در کشورهای در حال رشد بایستی از طریق سرمایه گذاری هائی که توسعه بازرگانی و صنعتی را حمایت می کنند، تشویق و تقویت شود (Rondinelli, 1983, 63-81).

شکل ۱ نمودار رابطه بین اندازه شهر و فعالیت های اقتصادی.

مأخذ: باقری، اشرف السادات، کارکرد شهرهای میانی در توسعه ناحیه ای، فصلنامه مدرس، شماره ۹-۸، ۱۳۷۷.

روش تحقیق

فرضیه کلی مورد آزمون «شهر میانی خوی در توسعه فضائی استان آذربایجان غربی از لحاظ ساختارهای اجتماعی و اقتصادی و همچنین حوزه نفوذ عملکرد مطلوبی داشته است.» روش تحقیق «توصیفی - تحلیلی^۲» است. استان آذربایجان غربی و شهر خوی به عنوان محدوده جغرافیائی مطالعه هستند. اطلاعات مورد نیاز از مرکز آمار ایران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان آذربایجان غربی، مسکن و شهرسازی استان، فرمانداری و شهرداری خوی جمع آوری شده و از طریق مدل های جمعیتی و اقتصادی و حوزه نفوذ و نرم افزارهای رایانه ای مورد تحلیل قرار

¹ Alonso 2. Descriptive - Analytical. 3. Rank-Size Rule. 4. Elasticity Index. 5. Entropy Index.

گرفته است. بدین منظور از مدل‌های قانون رتبه - اندازه^۳، ضریب کشش پذیری^۴ (۱) و آنتروپی^۵ (۲) استفاده شده است.

ارزیابی عملکرد جمعیتی شهر خوی در سطح استان

بر اساس قانون رتبه - اندازه که جایگاه و رده بندی تعادلی یا عدم تعادلی استقرار شهرهای استان آذربایجان غربی بررسی می‌شود، اگر شهرهای استان بر اساس جمعیت به ترتیب منظم شوند در آن صورت شهر دوم استان باید یک دوم جمعیت شهر اول و جمعیت شهر سوم یک سوم جمعیت شهر اول و الی آخر باشد. در سطح استان آذربایجان غربی بررسی‌ها نشان می‌دهد که جمعیت شهر اول استان در سال ۱۳۳۵، ۱/۹ برابر جمعیت شهر خوی، در سال ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵، ۲/۳ برابر، در سال ۱۳۶۵، ۲/۶ و در سال ۱۳۷۵، ۲/۹ برابر جمعیت شهر خوی شده و در سال ۱۳۸۴ نیز این میزان به ۳/۶ می‌رسد. چنان که ملاحظه می‌شود به رغم رشد متعادل جمعیتی شهر خوی در سال‌های مختلف، فاصله جمعیتی شهر اول استان با این شهر با گذشت زمان افزایش یافته و در سال ۱۳۸۴ بیشترین میزان را پیدا کرده است. دلیل عمده آن، مهاجرپذیری نسبی شهر ارومیه به خصوص از شهرهای کوچک شهرستان ارومیه و استان بخاطر تمرکز برخی فرصت‌های شغلی و سرمایه‌گذاری در این شهر بوده است.

جدول ۱ روند تغییرات نخست شهری استان آذربایجان غربی طی سال‌های ۸۴-۱۳۳۵

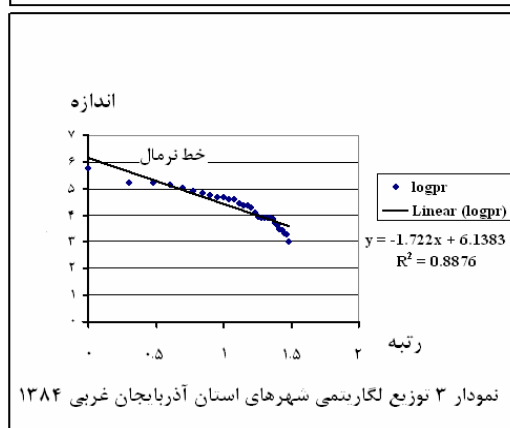
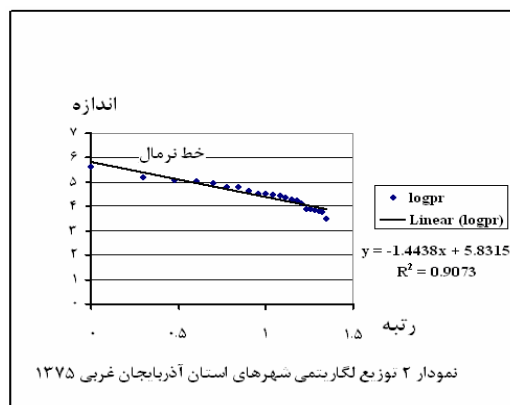
۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	* ۱۳۸۴	
۶۷۶۰۵	۱۱۰۷۴۹	۱۶۴۴۱۹	۳۰۱۶۳۹	۴۳۵۲۰۰	۶۰۱۴۷۸	جمعیت شهر اول
۳۴۴۹۱	۴۷۶۴۸	۷۰۳۵۷	۱۱۵۳۴۳	۱۴۸۹۴۴	۱۷۳۰۰۵	جمعیت شهر خوی
۱/۹	۲/۳	۲/۳	۲/۶	۲/۹	۳/۶	شاخص نخست شهری

استخراج از داده‌های مرکز آمار ایران ۷۵-۱۳۳۵.

*برآورد مرکز آمار ایران.

در شکل‌های (نمودار) ۲ و ۳ که نمایانگر توزیع لگاریتمی^۱ شهرهای استان است ملاحظه می‌شود که در سال‌های ۸۴ و ۱۳۷۵ به رغم عدم تعادل نظام شهری استان، شهر خوی در مقایسه با شهر ارومیه و اکثر شهرهای کوچک و میانی استان فاصله کمتری از خط نرمال دارد و این مسأله، عملکرد مطلوب جمعیتی شهر خوی در نظام شهری استان را نشان می‌دهد.

^۱ . Logarithmic Distribution.

از طریق ضریب کشش پذیری میزان انعطاف پذیری و توان جذب جمعیتی نقاط شهری استان و از جمله شهر میانی خوی نسبت به استان و نیز نسبت به نرخ رشد جمعیت شهری کل کشور بررسی می شود. معیار کشش پذیری، عدد نزدیک به یک و بالاتر است. ضریب کشش پذیری برای شهر خوی در دوره ۷۵-۱۳۴۵ بالای یک بوده و مهاجرپذیری آن را نشان می دهد. در این دوره هماهنگی در کشش پذیری جمعیت بین مادر شهر و شهر خوی نمایان است. ضریب کشش پذیری نقاط شهری استان و شهر خوی نسبت به نرخ رشد جمعیت شهری کشور نشانگر آن است که در دوره ۷۵-۱۳۴۵ نقاط شهری استان و شهر خوی از ضریب نسبتاً مطلوبی برخوردار بوده اند. این ضریب برای شهر خوی در دوره ۶۵-۱۳۵۵ نسبت به دوره قبل و بعد از آن افزایش را نشان می دهد، به طوریکه از کل افزایش جمعیت شهری خوی در این دوره، ۴۵ درصد آن مربوط به مهاجرپذیری و زاد و ولد مربوط به آن می باشد. دلیل عمده این مسأله نیز به تبعیت از ادامه روند شهری شدن و کاهش جمعیت روستایی و گسترش فعالیت های خدماتی ناشی از ورود سرمایه در این بخش بوده است.

جدول ۲ ضریب کشش پذیری شهر اول استان و خوی نسبت به استان. ۷۵-۱۳۴۵

مکان / سال	ضریب کشش پذیری			نرخ رشد		
	۱۳۴۵-۷۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۴۵-۵۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۴۵-۵۵
ارومیه	۱/۶۲	۱/۷۷	۱/۵۴	۳/۷۳	۶/۲۵	۴/۰۳
خوی	۱/۱۳	۱/۴۳	۱/۵۲	۲/۵۹	۵/۰۶	۳/۹۷
استان	-	-	-	۲/۲۹	۳/۵۲	۲/۶۱

مأخذ: محاسبات نگارنده بر اساس داده های سرشماری.

جدول ۳ ضریب کشش پذیری شهرهای استان، شهر ارومیه و خوی نسبت به نرخ رشد جمعیت شهری کشور دوره ۷۵-۱۳۴۵.

مکان	سال	نرخ رشد			ضریب کشش پذیری	
		۴۵-۵۵	۵۵-۶۵	۶۵-۷۵	۴۵-۵۵	۵۵-۶۵
آذربایجان غربی		۲/۶۱	۳/۵۲	۲/۲۹	۰/۸۳	۱/۳
خوی		۳/۹۷	۵/۰۶	۲/۵۹	۰/۸۱	۰/۹۳
جمعیت شهری کشور		۴/۹	۵/۴۱	۳/۲۰	-	-

با استفاده از مدل آنتروپی تأثیر شهر میانی در تحقق اشکال تعادل یا تمرکز در نظام توزیع جمعیت استان بررسی و تحلیل می‌شود. در این مدل هر چه عدد بدست آمده به سمت یک و بالاتر از آن میل کند نشانه تعادل و کمتر از آن نشان دهنده عدم تعادل در توزیع فضائی جمعیت است. ضریب آنتروپی با در نظر گرفتن تمام شهرهای استان برای سال‌های ۸۴-۱۳۵۵ عدم تعادل نسبی را در شبکه شهری استان نمایان می‌سازد، حال آنکه این ضریب بدون احتساب شهر خوی برای تمامی سال‌ها کمتر شده و عدم تعادل بیشتر را در نظام شهری استان آشکار می‌سازد و این امر گویای کارکرد مناسب جمعیتی شهر خوی در ساختار شبکه شهری استان است.

جدول ۴ ضریب آنتروپی شهرهای استان و خوی

۱۳۸۴	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	
۰/۶۷۹	۰/۷۷۱	۰/۷۸۲	۰/۷۶۴	با احتساب شهرهای استان
۰/۵۰۷	۰/۵۸۱	۰/۷۰۸	۰/۶۴۷	بدون احتساب شهرهای میانی
۰/۶۷۳	۰/۶۹۰	۰/۷۰۸	۰/۶۷۸	بدون احتساب شهر خوی

ماخذ: نگارنده.

ارزیابی کارکرد اقتصادی شهر خوی در سطح استان

در این بخش، به ترتیب از مدل‌های ضریب مکانی (۳)، مقایسه عملکرد اقتصادی شهر و استان و شاخص ترکیبی توسعه انسانی (HDI) (۴) برای تحلیل کارکرد اقتصادی شهر خوی در ساختار استان استفاده می‌شود، در مدل ضریب مکانی، که پایه ای یا غیر پایه ای بودن فعالیت‌های اقتصادی شهر مشخص می‌شود، عدد بالاتر از یک نشان دهنده شرایط پایه ای بخش اقتصادی و توان صادراتی شهر در سطح استان است. عدد کمتر از یک نشان‌گر آن است که شهر در فعالیت اقتصادی دارای شرایط پایه ای نیست و عدد برابر با یک، نشانگر خود کفائی شهر در فعالیت اقتصادی است. ضریب مکانی در بخش کشاورزی در شهر خوی در سال‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ به ترتیب برابر با ۰/۱۷ و ۰/۲۲ بوده است، یعنی این شهر در بخش فعالیت کشاورزی دارای شرایط پایه ای نیست. این مساله بیشتر به خاطر ماهیت روستائی این بخش از فعالیت اقتصادی است. به رغم این مسائل، شهر خوی در بین شهرهای استان بعد از مادر شهر ارومیه بیشترین تعداد شاغلان را در بخش کشاورزی داشته است و در سال ۱۳۷۵ نسبت به دوره قبل رشد نسبی را نشان می‌دهد. دو بخش صنعت و خدمات در هر دو سال ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ از ضریب مکانی بالاتر از یک برخوردار بوده‌اند. در شهر خوی به عنوان دومین شهر مهم استان با وجود افزایش جمعیت شهری در این دو سال بخش صنعت توانسته است به علت ایجاد برخی فعالیت‌های پایه ای صنعتی در سطح شهر نظیر صنایع

متوسط و کارگاهی و به خصوص گسترش واحدهای تولیدی در شهرک صنعتی خوی موفق عمل بکند. در بخش خدمات نیز به تبع افزایش جمعیت شهر خوی در این دو سال عرضه نیروی کار افزایش یافته و بخش قابل توجهی از آن جذب این بخش شده است.

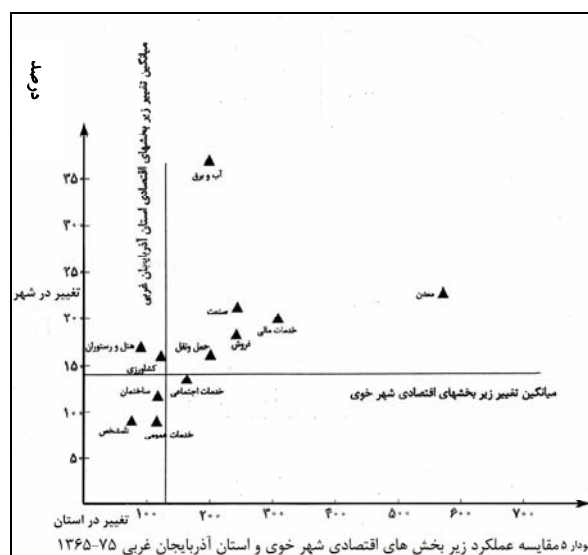
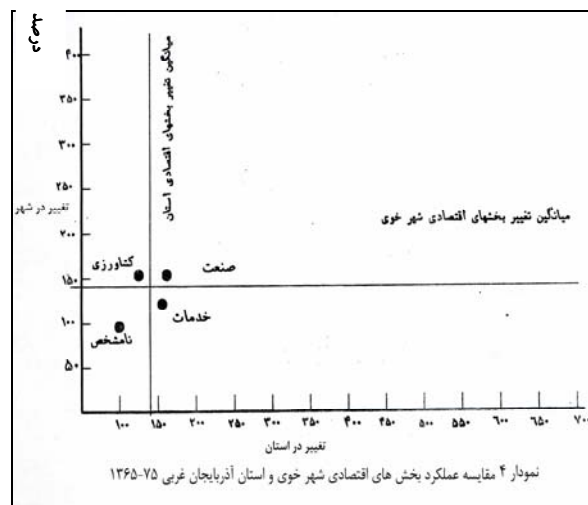
جدول ۵ ضریب مکانی در شهر خوی ۷۵-۱۳۶۵

ضریب مکانی		تعداد شاغلان		بخش اقتصادی	مکان
۷۵	۶۵	۷۵	۶۵		
۰/۲۲	۰/۱۷	۲۷۹۱	۱۸۶۱	کشاورزی	
۱/۳۱	۱/۳۹	۱۲۳۴۳	۷۹۰۶	صنعت	خوی
۱/۴۴	۱/۶۳	۲۰۵۸۱	۱۵۸۲۹	خدمات	
-	-	۳۶۳۹۰	۲۶۲۸۴	کل	
-	-	۶۳۷۶۱۸	۴۵۶۰۶۹	کل	استان

ماخذ: نگارنده

روش مقایسه عملکرد اقتصادی استان آذربایجان غربی و شهر خوی در دوره ۷۵-۱۳۶۵ نشان می دهد که در حالت کلی رشد بخش کشاورزی از متوسط رشد اقتصادی شهر خوی بالاتر (۱۱/۶ درصد بیشتر) و از متوسط رشد اقتصادی استان آذربایجان غربی پائین تر است (۲۱/۱ درصد پائین تر). دلیل اصلی این مساله اتکای بخش عمده ای از اقتصاد استان بر کشاورزی و اشتغال بالای جمعیت استان نسبت به جمعیت خوی در کشاورزی است. رشد بخش خدمات به عنوان بخش غیر مولد از متوسط رشد اقتصادی شهر پائین تر (۸/۴ درصد پائین تر) و از متوسط رشد استان بالاتر می باشد (۹/۵ درصد بیشتر) و بالاخره رشد بخش صنعت از متوسط رشد اقتصادی استان (۲۷/۶ درصد) و شهر (۱۷/۶ درصد) میزان بالاتری را نشان می دهد. زیر بخش های آب و برق و گاز، معدن، صنعت، خدمات مالی، فروش، حمل و نقل دارای رشدی بالاتر از متوسط رشد اقتصادی استان و شهر بوده اند. زیر بخش های کشاورزی و هتل و رستوران از متوسط رشد استان پائین تر و از متوسط رشد شهر بالاتر هستند، بخش خدمات اجتماعی از متوسط رشد استان بالاتر و از رشد شهر پائین تر و بخش های ساختمان، خدمات عمومی و نامشخص از متوسط رشد شهر و استان پائین تر هستند. بنابراین شهر خوی در طی دوره ۷۵-۱۳۶۵ در بین بخش های اقتصادی بیشترین تمایل را به سمت بخش صنعتی نشان می دهد. در این زمینه باید ذکر کرد که صنایع کوچک و نسبتاً بزرگ در دهه های اخیر در این شهر پا گرفته اند که تعدادی از شاغلان را در خود جذب کرده اند. کارخانجات قند، توتیا، نساجی و شیشه سازی از جمله صنایع بزرگ شهر خوی هستند. کارخانجات و کارگاه های مواد غذایی، آجر پزی، مصالح ساختمانی و زیلو و پتوبافی و کارخانه تولید درب چوبی و دیگر کارگاه های کوچک نیز در سال های اخیر در شهر خوی گسترش پیدا کرده و شاغلان را از سطح شهر و حوزه نفوذ شهر به سوی خود جذب کرده اند. صنعت قالی بافی که جزء مشاغل پر درآمد برای شهر و شهروندان می باشد به همراه شغل های جانبی نظیر رنگرزی، پرداخت فرش و درست کردن دار قالی تعداد زیادی از شاغلان را به خود اختصاص داده، به طوریکه تولیدات این صنعت و فرش شهر خوی به کشورهای همجوار و اروپا صادر می شود. در زمینه بخش کشاورزی، نقش و جایگاه شهر خوی در استان و استقرار در یک ناحیه روستائی، شرایط

اقلیمی و طبیعی و وجود زمین‌های حاصل خیز متعدد در دشت خوی مؤید رشد این بخش بالاتر از متوسط رشد اقتصادی شهر است. شهر خوی به رغم رشد پائین تر بخش خدمات از متوسط رشد استان و شهر، که بیشتر به علت رشد منفی خدمات عمومی و جذب شاغلان جدید شهر و شاغلان روستایی به خصوص نیروی شاغل با تخصص پائین به سمت بخش صنعت و مشاغل کاذب صورت گرفته، شهری خدماتی است. این بخش دارای شرایط پایه ای است ولی بر خلاف بیشتر شهرهای میانی چنانکه در نمودار ملاحظه می شود در برابر بخش‌های مولد توانسته رشد بیش از حد داشته باشد. استان آذربایجان غربی و شهر خوی در زمینه رشد بالای بخش صنعت و رشد پائین زیر بخش خدمات عمومی و نامشخص دارای اشتراک هستند.

به منظور تعیین درجه توسعه یافتگی شهرهای استان آذربایجان غربی و جایگاه شهر میانی خوی نسبت به شهرهای استان از روش شاخص ترکیبی توسعه انسانی استفاده شده است. در این روش با استفاده از چهارده متغیر اقتصادی شهرهای استان مورد آزمون قرار می گیرند. این متغیرها عبارتند از: جمعیت فعال، شاغلان کشاورزی، معدن، صنعت، آب و برق و گاز، ساختمان، خدمات عمومی، خدمات مالی، حمل و نقل و ارتباطات، عمده

فروشی، قانونگذاران، کل متخصصین، متخصصین زن و صنعتگران. معیار برخورداری برای شهرهای محروم $0 < HDI < 0/499$ برای شهرهای نیمه محروم $0/5 < HDI < 0/799$ و برای شهرهای توسعه یافته $1 < HDI < 0/8$ است. نتایج بررسی نشان می دهد که از کل ۲۲ شهر استان در سال ۱۳۷۵ هیچ کدام در سطح بالای برخورداری نیستند و تنها سه شهر ارومیه و دو شهر میانی خوی و سلماس از لحاظ متغیرهای مورد نظر، نیمه برخوردار هستند. بقیه شهرهای استان غیر برخوردار هستند. شهر خوی رتبه دوم را به خود اختصاص داده است و از لحاظ شاخص های اقتصادی (اشتغال) به نسبت استان وضعیت مطلوبی دارد. این شهر فاصله برخورداری زیادی را از شهر اول استان نشان نمی دهد ولی هر چه به سمت سطوح پائین تر شهری استان پیش می رویم فاصله توسعه یافتگی خوی با دیگر شهرها بیشتر می شود. دو شهر دیگر شهرستان خوی یعنی فیروزق و قره ضیاءالدین از این لحاظ جزء شهرهای غیر برخوردار استان هستند و نیاز هست که خوی به عنوان مهم ترین شهر این شهرستان امکانات و خدمات لازم را به این شهرها به عنوان شهرهای پیرامونی مبذول دارد.

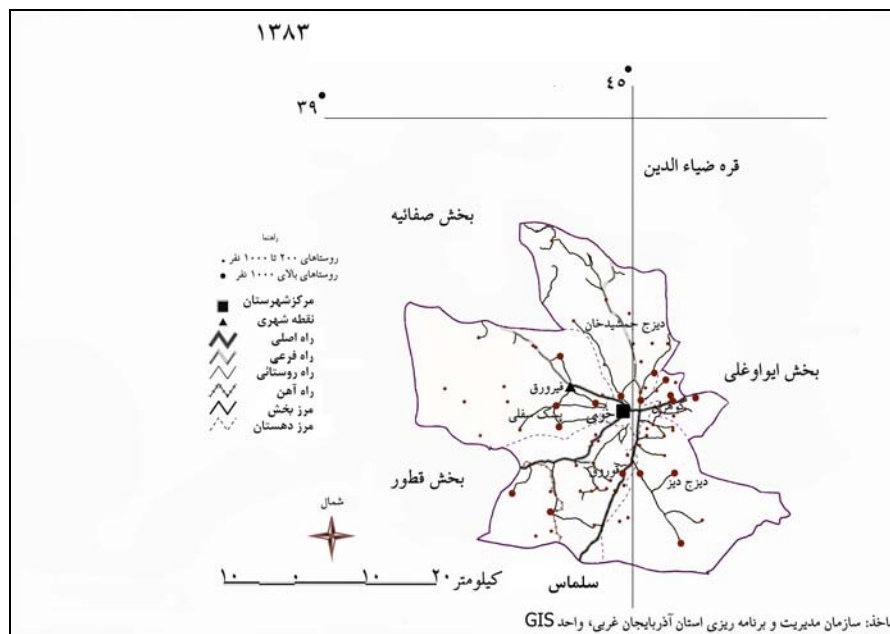
جدول ۶ سنجش درجه توسعه یافتگی شهرهای استان آذربایجان غربی بر اساس HDI شاخص ۱۳۷۵.

میزان برخورداری	رتبه	HDI	شهر
نیمه برخوردار	۱	۰/۵۴۷	ارومیه
	۲	۰/۵۱۹	خوی
	۳	۰/۵۰۳	سلماس
محروم	۴	۰/۴۷۴	میاندوآب
	۵	۰/۴۶۵	ماکو
	۶	۰/۴۵۰	شاهیندژ
	۷	۰/۴۱۷	پلدشت
	۸	۰/۴۱۶	مهاباد
	۹	۰/۳۹۵	قره ضیاءالدین
	۱۰	۰/۳۷۶	نقده
	۱۱	۰/۳۶۹	تکاب
	۱۲	۰/۳۶۷	سردشت
	۱۳	۰/۳۵۹	شوط
	۱۴	۰/۳۳۲	بوکان
	۱۵	۰/۳۲۱	پیرانشهر
	۱۶	۰/۳۲۰	سیه چشمه
	۱۷	۰/۳۰۲	محمدیار
	۱۸	۰/۳۰۰	اشنویه
	۱۹	۰/۲۹۷	نوشین
	۲۰	۰/۲۹۳	قوشچی
	۲۱	۰/۲۲۶	تازه شهر
	۲۲	۰/۱۹۱	فیروزق

ماخذ: نگارنده.

بررسی حوزه نفوذ شهر خوی

بر اساس تقسیم‌بندی جدیدی که در سطح شهرستان خوی صورت گرفته این شهرستان به چهار شهر، پنج بخش و چهارده دهستان تقسیم شده است. بخش مرکزی با مرکزیت شهر خوی شامل پنج دهستان به نام‌های، گوهران، فیرورق، دیزج جمشیدخان، قره سو و رهال می باشد (سازمان مدیریت آذربایجان غربی، ۱، ۱۳۸۳).

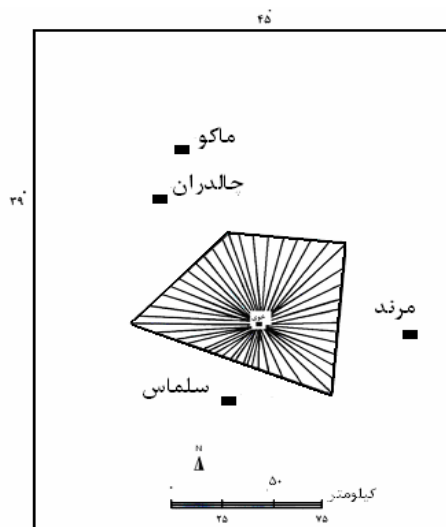

شکل ۶ محدوده بخش مرکزی شهرستان خوی ۱۳۸۳

به منظور بررسی حوزه نفوذ شهر از مدل‌های سون‌گدلند^{۱۶} (۵)، تئوری نقطه جدائی^{۱۷}، تئوری تأثیر متقابل^{۱۸} و پرسش‌نامه استفاده می‌شود. سون‌گدلند جهت شناخت منطقه نفوذ شهری، روی خرده‌فروشی و خدماتی که انعکاسی روی ناحیه دارند تأکید می‌کند. وی برای شاخص مرکزیت شهر، کل جمعیت شهر را با تعداد نیروی انسانی فعال جذب شده در خرده‌فروشی و خدمات شهر در رابطه می‌گذارد. عدد بدست آمده باید برابر با $3/4$ و برای مرکز ناحیه $6/5$ و بالاتر باشد. با استفاده از این روش و با در نظر گرفتن خرده‌فروشی و خدماتی که می‌تواند در سطح شهرستان تأثیر گذار باشد عدد بدست آمده برای شهر خوی به عنوان مرکز ناحیه برابر با $9/6$ می‌باشد و نشان می‌دهد که این شهر بخش قابل توجهی از خدمات خود را برای حوزه نفوذ در نظر گرفته است. بر اساس تئوری نقطه جدائی که می‌توان منطقه نفوذ دو شهر و محل مرزی را که منطقه تجارت نفوذ دو شهر را از هم جدا می‌کند مشخص نمود. در استان، شهر خوی بیشترین حوزه نفوذ را بین شهرهای بخش میانی و شمالی استان بعد از ارومیه به عنوان مرکز استان داراست. بر اساس تئوری تأثیر متقابل که می‌توان رابطه اقتصادی بین مراکز و شدت و ضعف آنها را معین نمود، شهر خوی بیشترین رابطه اقتصادی را در سطح شهرستان با شهر کوچک فیرورق و بعد از این شهر با قره ضیاءالدین و سپس با شهر ایواوغلی دارد. در بین مراکز دهستان‌ها نیز بیشترین روابط را با روستای سعیدآباد دارد. از بین روستاهای پهنه محلی نیز این شهر بیشترین روابط را با

16. Seven Godland. 17. The Breaking Point Theory. 18. Interaction Theory.

روستاهای اکبر آباد، بدل آباد، سعید آباد، گوهران و وار داراست. در سطح استان نیز این شهر بیشترین روابط را با ارومیه، سلماس، ماکو و چالدران داراست. به طور کلی در سطح ناحیه براساس تئوری تأثیر متقابل، شهر خوی در مرتبه اول اهمیت برای سکونتگاه های حوزه نفوذ قرار می گیرد. با توجه به نتایج حاصل از پرسش نامه که برای سه روستای یزدکان، وار و عسگرآباد با فواصل مختلف از شهر خوی تنظیم شده، بیشترین مراجعات ساکنین این روستاها به شهر خوی برای آموزش، اشتغال و خرید صورت می گیرد و اکثر ساکنین برای رفع نیازهای خدماتی به خصوص با توجه به عدم وجود مراکز شهری برخوردار در سطح شهرستان ترجیح می دهند به شهر خوی مراجعه کنند. اکثریت ساکنین محصولات کشاورزی خود را برای فروش به میدان میوه و تره بار و خشکبار خوی می برند. شهر خوی در سطح شهرستان، از بازار مناسب محصولات کشاورزی به ویژه برای روستاهای محدوده بخش مرکزی برخوردار است و تولیدات کشاورزی جوابگوی بازار محلی و داخلی است. در این شهر که به شهر آفتابگردان نیز مشهور است تولید و صادرات تخمه، بخش اصلی اقتصاد کشاورزی را تشکیل می دهد. به طوری که تولید و توزیع و پخش تخم آجیلی آفتابگردان و کدو موجب به وجود آمدن مرکز بزرگی در شهر خوی با عنوان میدان خشکبار شده که این میدان محصولات را از کشاورزان شهر خوی و حومه خریداری و پس از انجام اقداماتی به شهرهای بزرگ و حتی کشورهای مجاور صادر می کند.

شکل ۷. حوزه نفوذ ترسیمی شهر خوی با استفاده از روش عمود منصف ها.

نتیجه گیری

نظام شبکه شهری ایران به دنبال افزایش فاصله تهران و شهرهای بزرگ از مراکز شهری دیگر، عملکرد سلسله مراتبی ندارد و جهت گیری آن بیشتر به سمت تمرکزگرائی است. این مساله، توجه به افزایش کارایی شهرهای میانی، در شبکه شهری کشور را بیش از گذشته ضروری می نماید. در این مقاله عملکرد شهر خوی به عنوان شهر میانی، در ساختار اجتماعی، اقتصادی و فضایی استان آذربایجان غربی با استفاده از مدل های اقتصادی، جمعیتی و حوزه نفوذ بررسی شده است. مدل های جمعیتی حکایت از افزایش عدم تعادل نظام شهری استان با گذشت زمان

دارند. بر اساس تحلیل‌های جمعیتی، این شهر از توان بالای جذب جمعیت به خصوص از سطح شهرستان برخوردار است. این شهر از محدود شهرهای استان است که از خط نرمال توزیع شهری استان فاصله کمی را نشان می‌دهد. بدون در نظر گرفتن شهر میانی خوی در استان عدم تعادل شبکه شهری بیشتر می‌شود. بر اساس مدل‌های اقتصادی در شهر خوی دو بخش صنعت و خدمات دارای شرایط اقتصادی پایه‌ای هستند و به ویژه بخش صنعت می‌تواند در اشتغال زائی در منطقه و حوزه نفوذ موفق عمل کند. مقایسه عملکرد اقتصادی شهر و استان نیز نشان می‌دهد که بخش صنعت هم در سطح استان و هم در سطح شهر از رشد بالاتر از متوسط رشد اقتصادی برخوردار بوده است. بخش کشاورزی نیز با توجه به وجود زمین‌های حاصل خیز کشاورزی در نزدیکی شهر و گستردگی فعالیت میدان خشکبار شهر از متوسط رشد اقتصادی شهر بالاتر بوده است. بخش خدمات از متوسط رشد استان بالاتر ولی از متوسط رشد اقتصادی شهر پائین تر است. از دلایل عمده این مسأله، رشد منفی شاغلان خدمات عمومی با توجه به جذب شاغلان جدید شهری و مهاجرین روستائی در بخش صنایع کوچک بوده است. در میان بخش‌های اقتصادی، بخش صنعت از لحاظ رشد، بین استان و شهر، هماهنگی را نشان می‌دهد. شهر خوی در سطح استان از لحاظ شاخص‌های توسعه بعد از ارومیه یعنی شهر اول استان قرار دارد. در بررسی حوزه نفوذ مشخص شد این شهر در بخش میانی و شمالی استان بعد از شهر ارومیه به عنوان مرکز استان از حوزه نفوذ وسیع تری نسبت به دیگر شهرها برخوردار است و بخش نسبتاً مناسبی از خدمات خود را برای سکونتگاه‌های حوزه نفوذ در نظر گرفته است. نتایج حاصل از تحقیق میدانی نشان می‌دهد ساکنین روستائی با توجه به ضعف نقاط روستائی در برخورداری از امکانات اولیه و نیز برای برآورده کردن نیازهای سطوح بالاتر ترجیح می‌دهند که به شهر خوی مراجعه کنند. از طرف دیگر ساکنین حوزه نفوذ ترجیح می‌دهند با توجه به نزدیکی فاصله با شهر و نقش فعال میدان میوه و تره بار و خشکبار شهر خوی، محصولات کشاورزی خود را در این شهر به فروش برسانند. به طور کلی تحلیل‌ها نشان می‌دهند این شهر توانسته در ایجاد تعادل در شبکه شهری استان موثر باشد. از برخی مشکلات مادرشهرها و شهرهای بزرگ فاصله داشته است. در زمینه تدارک خدمات برای حوزه نفوذ که از عمده ترین خصوصیات شهرهای میانی است، خوی در درجه اول اهمیت قرار دارد. از مبانی اصلی عملکردی این قبیل شهرها تدارک صنایع کوچک و حمل و نقل بوده که شهر خوی در هر دو زمینه رشد بالاتر از متوسط رشد شهر و استان داشته است. با توجه به تمامی موارد ذکر شده و تمرکز امکانات و فرصت‌های اقتصادی، موقعیت مناسب شهر و نیز برای جلوگیری از تشدید تمرکز شهری استان و ظهور پدیده نخست شهری در سال‌های آتی، این شهر می‌تواند نقش مرکزیت خدماتی - صنعتی سکونتگاه‌های شمال استان را ایفا نماید.

پی‌نوشت‌ها

(۱) در رابطه با این مدل از روش زیر استفاده می‌شود:

$$E_{(t,t+10)} = \frac{r_u(t,t+10)}{r(t,t+10)}$$

- برای مطالعه بیشتر به منبع زیر مراجعه کنید: ر.ک. - فنی، ۱۳۸۲، ۱۰۷.

(۲) برای محاسبه این مدل از روش زیر استفاده می شود:

$$۱) \quad p = \frac{X_i}{\sum_{xi}} n$$

$$۲) \quad H = -\sum_1 P_i - LnP_i$$

$$۳) \quad G = H / L_n K$$

- برای مطالعه بیشتر ر. ک: فنی، همان منبع.

(۳) برای بکارگیری این مدل از منبع زیر استفاده شده است: باقری، ۱۳۷۵، ۱۴۷، استفاده شده است.

(۴) برای محاسبه این مدل از روش زیر استفاده شده است:

$$I_{ij} = \frac{mAx_{ij} - AcTualX_{ij}}{MaX_{ij} - MinX_{ij}} \quad (۱)$$

$$ij = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_{ij} \quad (۲)$$

$$HDI = (1 - D_{ij}) \quad (۳)$$

- برای مطالعه بیشتر ر. ک: زیاری، ۱۳۷۸، ۱۳۲.

۵. در رابطه با این مدل از (منبع - فرید، ۱۳۷۵، ۴۷۰) استفاده شده است.

منابع

- ۱- ارجمندنیاء، اصغر، (۱۳۷۰): نقش شهرهای میانه در نظام اسکان جمعیت، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، مؤسسه اطلاعات، شماره ۲۹.
- ۲- امکچی، حمیده، (۱۳۷۰): شهرهای میانی و نقش آنها در چارچوب توسعه ملی، طرح پژوهشی، وزارت مسکن و شهرسازی.
- ۳- باقری، اشرف السادات، (۱۳۷۵)، نقش شهرهای میانی در توسعه ناحیه ای، رساله دکترای، به راهنمایی دکتر حسین شکوئی، دانشگاه تربیت مدرس تهران.
- ۴- باقری، اشرف السادات، (۱۳۷۷): کارکرد شهرهای میانی در توسعه ناحیه ای، فصلنامه مدرس، شماره های ۹-۸.
- ۵- پاپلی یزدی، محمد حسین، حسین رجبی سناجردی، (۱۳۸۲) نظریه های شهر و پیرامون، چاپ اول، سمت، تهران.
- ۶- پرودهم، رمی، چانگک وون لی، (۱۳۸۰) پراکنش سرعت و کارائی شهرها، ترجمه ایرج اسدی و قادر احمدی، مدیریت شهری، شماره ۷.

- ۷- پناهی، ابوالفتح، (۱۳۷۶)، سطح بندی نظام شهری و توسعه منطقه ای، پایان نامه کارشناسی ارشد، به راهنمای دکتر اسفندیار زبردست، دانشگاه تهران.
- ۸- حسامیان، فرخ، (۱۳۷۷): شهرنشینی در ایران، چاپ سوم، انتشارات آگاه، تهران.
- ۹- زیاری، کرامت ا... (۱۳۷۸) اصول و روش های برنامه ریزی منطقه ای، چاپ اول، انتشارات دانشگاه یزد.
- ۱۰- فرید، یدا... (۱۳۷۵) جغرافیا و شهرشناسی، چاپ چهارم، دانشگاه تبریز.
- ۱۱- فنی، زهره (۱۳۸۲) شهرهای کوچک رویکردی دیگر در توسعه منطقه ای، انتشارات سازمان شهرداری های کشور، تهران.
- ۱۲- زبردست، اسفندیار (۱۳۸۳) اندازه شهر، وزارت مسکن و شهرسازی، چاپ اول، تهران.
- ۱۳- زنجانی، حبیب ا... (۱۳۷۰) اندازه مطلوب جمعیت در شهر سالم، سخنرانی در سمپوزیوم شهر سالم، مجله آبادی.
- ۱۴- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان آذربایجان غربی (۱۳۸۳) طرح توسعه شهرستان خوی، جلد اول.
- ۱۵- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان آذربایجان غربی (۱۳۸۲) نقشه محدوده بخش مرکزی شهرستان خوی.
- ۱۶- عابدین درکوش، سعید (۱۳۷۲) درآمدی به اقتصاد شهری، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم، تهران.
- ۱۷- عزیزی، محمد مهدی (۱۳۸۲) تراکم در شهرسازی: اصول و معیارهای تعیین تراکم شهری، چاپ اول، دانشگاه تهران.
- ۱۸- مرکز آمار ایران (۱۳۷۵ - ۱۳۳۵) سرشماری عمومی نفوس و مسکن.
- ۱۹- مرکز آمار ایران (۱۳۸۰) بازسازی و برآورد جمعیت بر اساس محدوده سال ۱۳۸۳.

20- Henderson, Vernon (1997), Medium Sized Cities, Elsevier Science, Regional Science and Urban Economics, vol. 27, USA.

21- Rondinelli, Dennis A (1983), Secondary Cities in Developing Countries, Sage Publications, Vol. 145.